

Oud•Utrecht

Jaarboek 2020

Jaarboek Oud•Utrecht 2020

De Maliebaan in internationaal perspectief

Een zeventiende-eeuwse stedenbouwkundige en landschappelijke innovatie

Volkmar Eidloth en Hans Renes

De Maliebaan is een van de bekendste en meest prestigieuze straten van Utrecht. Over de geschiedenis van deze straat is veel gepubliceerd. De baan is in 1637 aangelegd voor een balspel, dat verwant is aan golf. Doel was om studenten te trekken voor de universiteit die het jaar ervoor was gesticht. Nadat het maliespel aan populariteit had verloren werd de Maliebaan een geliefde en luxe woonstraat. Minder bekend is, dat de Utrechtse Maliebaan paste in een internationale mode. Veel mensen kennen nog wel het Malieveld in Den Haag en sommigen hebben misschien ook wel gehoord van vroegere maliebanen elders in Nederland. Dat het maliespel in grote delen van Europa werd gespeeld en dat er op veel plaatsen nog sporen te vinden zijn die soms interessant vergelijkingsmateriaal bieden met de Utrechtse Maliebaan, is zelden beschreven. In dit artikel belichten de auteurs de internationale context van de Utrechtse Maliebaan.

Het maliespel was vooral in de zeventiende eeuw in grote delen van Europa een populair tijdverdrijf. Over de internationale spreiding en betekenis van maliebanen is nauwelijks gepubliceerd. Het enige overzichtswerk vormen de drie boeken over de geschiedenis van het golfspel en verwante sporten, die werden samengesteld door het Nederlandse echtpaar Geert en Sara Nijs.¹ Deze boeken zijn misschien niet steeds even systematisch, maar boden wel een mooi beginpunt voor verder onderzoek.

Voor een bijdrage aan een congres over vrijetijdslandschappen besloten de beide auteurs, beiden woonachtig in een stad met een maliebaan, de internationale verbreiding van deze banen te onderzoeken. Het resultaat verscheen in een Duitstalige congresbundel.² De nadruk ligt op Nederland en Duitsland en voor beide landen hebben we de inventarisatie door Geert en Sara Nijs aan kunnen aanvullen. Het blijkt dat maliebanen vaak bijzondere locaties

De 'Winterkoning' Frederik V van de Palts tijdens het maliespel in Den Haag.

Aquarel door Adriaen van de Venne, 1626. Foto Wikimedia Commons.

innamen, in parken of aan randen van steden. Hun landschappelijke kwaliteit is een belangrijke reden voor het voortbestaan van een aantal vroegere maliebanen.

Onderstaand artikel is een bewerking van de bovengenoemde congresbijdrage, met voor Nederland nog enkele nieuwe gegevens. Hieronder beschrijven we eerst het maliespel. Vervolgens bieden we een overzicht van maliebanen, waarbij we extra aandacht besteden aan de Nederlandse voorbeelden en vooral aan Utrecht. Aan het eind bekijken we de nog aanwezige sporen van maliebanen.

Het maliespel

Het maliespel behoort tot een familie van balspelen waartoe ook het historische 'kolven' en het huidige golf behoren.³ In al deze spelen wordt gebruik gemaakt van een slaghout om een bal over een baan of een grasveld te slaan. Bij het maliespel was dat slaghout een hamerachtig houten object, met een kop met ijzerbeslag en met een ongeveer anderhalve meter lange steel. Daarmee werd een beukenhouten bal met een doorsnede van ongeveer zeven centimeter geslagen over een vlakke rechte baan, die meestal speciaal voor het spel was aangelegd.⁴ De lengte van de banen verschilde nogal, alleen al in Nederland van 325 meter in Loon op Zand tot 1074 meter in Den Haag. De eerstgenoemde was de kortste die we tegenkwamen, de baan in Den Haag werd vaak genoemd als de langste van Europa.⁵ Het meest kwam een lengte van ongeveer 700 meter voor.⁶

De naam van het spel zou teruggaan op het Italiaanse 'pallamaglio', dat letterlijk 'bal en hamer' betekent. Daarvan afgeleid zijn het Franse *paille-maille*, het Engelse *pall-mall* en het Nederlandse *palmmalie* of *malie*. In Duitsland zijn verschillende varianten van de Franse term bekend en wordt tegenwoordig de term *Mailbahn* gebruikt.

Aan hoven en onder de bourgeoisie bestonden in de zeventiende en achttiende eeuw drie varianten⁷:

- 1 Het 'jeu de mail au grands coups', waarbij men in een bepaald aantal slagen zo ver mogelijk moest komen.
- 2 'Mail en partie' werd door twee paren gespeeld op een vaste, lange baan.
- 3 'Mail au rouet' werd eveneens op een vaste, lange baan gespeeld, maar door één speler tegelijk.

Voor wie zich het spelen op een speciaal aangelegde baan niet kon veroorloven bestond nog een vierde variant, die niet op een vaste baan maar 'à la chicane' (in het veld) werd gespeeld, enigszins vergelijkbaar met het moderne golf. In Zuidoost-Frankrijk ontwikkelde dit zich tot een echte volkssport ('Languedocer Maille') die nog in de eerste helft van de twintigste eeuw werd bedreven, soms op straat.⁸ Ook in delen van Zwitserland werd dit maliespel op normale straten en wegen gespeeld, bijvoorbeeld van kroeg tot kroeg en soms in competitie tussen dorpen.⁹

In dit artikel beperken we ons tot het maliespel op een vaste baan, waarbij het erom ging de bal met zo weinig mogelijk slagen in het doel te krijgen. Dat

De Maliebaan in Utrecht tijdens het spelen van het maliespel, met links het Maliehuys. Tekening van Herman Saftleven uit circa 1660. Particuliere collectie. Foto Het Utrechts Archief, cat. nr. 35543.

Het Generalplan van Pillnitz (Pillnitz, aan de Elbe bij Dresden) in 1765. Foto Landesamt für Denkmalpflege Sachsen, Plansammlung.

doel was meestal een kleine ijzeren boog, soms een opgehangen band. De baan was met fijn zand bedekt en afgezet met planken of netten om verdwaalde ballen tegen te houden. Kenmerkend voor de banen waren twee of meer rijen bomen die spelers en toeschouwers schaduw boden maar ook een aantrekkelijk beeld opleverden.

In een aantal gevallen werden bestaande lanen omgevormd tot maliebaan. Een laat voorbeeld was nog in 1766 de aanleg van een baan bij het huis Pillnitz bij Dresden, in een veertig jaar oude en 725 meter lange kastanjelaan.¹⁰ De meeste maliebanen werden echter in de zeventiende eeuw speciaal aangelegd. De tuinhistoricus Wimmer veronderstelde dat maliebanen misschien een rol hebben gespeeld in de verbreiding van lanen.¹¹

De combinatie van maliebanen met bomenlanen was in de zeventiende eeuw gebruikelijk, al is niet zeker of maliebanen vanaf het begin geplant waren. Zo is de nog bestaande maar nooit voltooide maliebaan in de kasteeltuin van Heidelberg altijd boomloos gebleven.¹²

Verbreiding, vormen en ontwikkeling van maliebanen

Oorsprong van het maliespel

Het ontstaan van het spel is onduidelijk, maar het Spaanse vice-koninkrijk Napels wordt wel als oorsprongsgebied genoemd.¹³ Het spel kwam in de mode aan het Franse hof onder Frans I, die regeerde tussen 1515 en 1547.¹⁴ Mogelijk is het daar geïntroduceerd door Catharina de Medici, die in 1533 trouwde met de zoon van de koning, de latere koning Hendrik II.¹⁵ Een soort maliespel wordt ook in 1550 genoemd in de raadsverslagen van het Zwitserse Bern.¹⁶

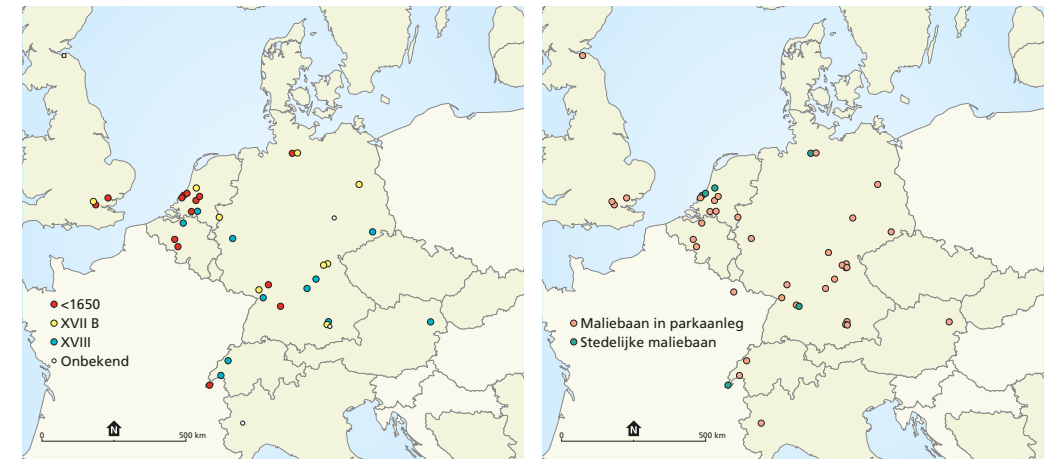
In Frankrijk werd het spel erg populair. Er moeten honderden banen hebben bestaan en daarnaast werden, zoals gezegd, veel bestaande straten door de bevolking gebruikt voor het maliespel. Daarbij werd de Franse tuinarchitectuur van de zeventiende eeuw gekenmerkt door lange, rechte lanen die eenvoudig voor het maliespel konden worden gebruikt.¹⁷ Het is daarom onmogelijk een overzicht van maliebanen in Frankrijk te geven.

De oudste Britse vermelding stamt uit Seton bij Edinburgh, waar koningin Mary in 1568 'pallmall' zou hebben gespeeld. De Engelse koning Jakobus I bracht het spel in 1604 van Schotland naar London. Een maliebaan, de huidige Pall Mall, maakte deel uit van de tuinen van St James's Palace. Deze maliebaan werd door een laatste reiziger beschreven als een geliefde wandeling.¹⁸ Nadat een van zijn opvolgers, Karel II, uit ballingschap terugkeerde naar London, liet hij paleis en park verbouwen en liet daarbij een nieuwe 'pallmall' bouwen, de huidige The Mall.¹⁹ In Engeland werd het spel geen succes: het enige bekende voorbeeld van een privé-maliebaan werd in 1626 bij New Hall in Essex aangelegd.²⁰

De eerste maliebaan in de Lage Landen werd in 1606 aangelegd in Den Haag.²¹ De oudst bekende banen in Duitsland zijn de al genoemde in Heidelberg (1616) en één in Stuttgart (vermeld 1609).²² Als het verhaal over de late introductie in Engeland klopt, moet de opvatting dat hertog Frederik I van Württemberg het maliespel in 1592 in Duitsland introduceerde na een reis door Engeland, naar het rijk der fabelen worden verwezen.²³

De maliebaan in Heidelberg ligt op het hoogste terras van de beroemde Hortus Palatinus en is ontworpen door de Franse bouwmeester Salomon de Caus. Opdrachtgever was de 'Winterkoning' Frederik V van de Palts, die we al tegenkwamen op een latere afbeelding waar hij het maliespel uitoefent in zijn verbanningsoord Den Haag.²⁴

De 'pallemalle' in Stuttgart lag buiten de stadsmuur en buiten de Hofgarten en liep parallel aan de Nesenbach, was 1126 schreden (ruim 800 meter) lang en 8 schreden (circa 6 meter) breed en was beplant met twee rijen linden. Over ligging en uiterlijk van de maliebaan in Stuttgart zijn we goed geïnformeerd door een aantal plattegronden en beschrijvingen door de hertogelijke architect Heinrich Schickhardt uit de jaren 1620.²⁵ De baan was aangelegd in het vlakke dal van de Nesenbach en werd daar regelmatig door overstromingen getroffen, wat leidde tot de nodige plannen voor verbetering.²⁶ In 1621 maakte Schickhardt een begroting voor een systeem van waterlopen en waterleidingen.²⁷ Na een nieuwe reeks overstromingen werd in 1659 een nieuwe ontwateringssloot parallel aan de Nesenbach en de maliebaan gegraven: de 'Neuen Wassergraben'. De maliebaan verdween in het begin van de negentiende eeuw onder een nieuwe tuinaanleg.

Datering van een aantal maliebanen. Cartografie Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht.

Maliebanen in Noordwest-Europa. Cartografie Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht.

Bijgaande figuur toont de aanlegperiode van maliebanen in Europa, voor zover we die hebben kunnen achterhalen. De kaart geeft een beeld van een verbreiding vanuit Noordwest- naar Midden-Europa.

Spreiding en typen maliebanen in Noordwest- en Centraal-Europa

In ons onderzoek vonden we negentien maliebanen in Duitsland, acht tot tien in Nederland, drie in België, drie in Zwitserland en vier op de Britse eilanden. Een aantal daarvan was openbaar, maar de meesten waren privé. In Nederland waren bijvoorbeeld vier banen openbaar; van de andere behoorden er twee tot jachthuizen van de stadhouderlijke familie.

Dat beeld komt overeen met dat in Duitsland, waar de meeste privébanen bij kastelen en buitenplaatsen buiten de steden hoorden, waar ze deel uitmaakten van het hele scala aan vermaakmogelijkheden dat tuinen pleegden te bieden. Soms lagen ze, als in Stuttgart, buiten de eigenlijke tuin, waar ze vervolgens de ruggengraat van een latere uitbreiding van de tuin konden vormen.

Zo begon keurvorst Maximiliaan Emanuel van Beieren in 1702 in het bosgebied aan de westzijde van Slot Nymphenburg (München), buiten de bestaande tuinen, met de aanleg van een '*Alleé und Pallamey*'.²⁸ In de jaren 1716-1719 werd aan het zuidende de '*Pagodenburg*' gebouwd waar, volgens een contemporaine bron, de hoge heren konden uitrusten nadat ze op de '*Maille=Bahn*' hadden gespeeld.²⁹

Zeldzamer waren maliebanen in het vrije veld. Een voorbeeld daarvan vinden we in Himmelkron (13 kilometer ten noorden van Bayreuth, Beieren). Na de Reformatie hadden de markgraven van Ansbach-Bayreuth een voormalig

cisterciënzer nonnenklooster verbouwd tot zomerpaleis. In 1662-1663 werd een eerste maliebaan aangelegd, aan de rivier de Witte Main, maar die werd al snel door hoog water vernield. In 1667 liet markgraaf Christian Ernst een nieuwe baan aanleggen, beschermd door een nog bestaande dijk.³⁰ Een groot succes was dat niet, want in februari 1680 werd de maliebaan opnieuw door een overstroming vernield en was volkomen onduidelijk hoe het verder moest, al hadden de bomen het hoge water wel goed doorstaan.³¹ Die maliebaan van Himmelkron was circa 750 meter lang en beplant met 800 linden in vier rijen.³² Aan het hof in Bayreuth was het maliespel blijkbaar bijzonder geliefd, met zowel banen in de Hofgarten van Bayreuth³³ als bij het lustslot Eremitage, 3 kilometer verder naar het oosten.³⁴

Al even problematisch als de maliebaan van Himmelkron was die op het keizerlijke landgoed Laxenburg bij Wenen, een baan van 750 meter lang die op een kaart uit 1716 wordt aangeduid als 'Der Palamay Gang', in het jachtpark (de 'Thier Garten'). Ook deze baan is meermalen na overstromingen hersteld.³⁵ De openbare maliebanen zijn over het algemeen aangelegd door stadsbesturen. Deze stedelijke maliebanen lagen vrijwel zonder uitzondering buiten de stadswallen, de enige plek waar nog voldoende ruimte beschikbaar was. Een voorbeeld was de Maliebaan van de stad Esslingen, aangelegd tussen twee takken van de rivier de Neckar, op een weide die al sinds de middeleeuwen als feestterrein en schuttersveld werd gebruikt.³⁶

Detail van de plattegrond van Esslingen door Johann Gottlieb Kandler, 1773-1774 met links de 'Maille'. Foto Stadtarchiv Esslingen a.N.

In 1638 werd, naar Hollands voorbeeld,³⁷ de 'Palmaille' aangelegd voor de poorten van Hamburg, in de voorstad Altona die toen onder de Deense kroon viel en zelfs in bevolkingsomvang de tweede stad van Denemarken vormde. De ligging was geen toeval. In de tweede, uitgebreide editie van zijn reisverslag (1769) beschrijft Johann Peter Willebrandt de 'Palmaille' in Altona als meer dan duizend schreden lang en door vier rijen schaduw biedende en sierlijke lindenbomen geflankeerd,³⁸ en schildert hij vervolgens hoe men er een prachtig uitzicht had op de brede en schiprijke Elbe, maar door de hoge ligging ook uitkeek over de eilanden en het Lüneburger land aan de overzijde van de rivier, tot aan Blankenese.³⁹ Toch kwamen er nauwelijks maliespelers uit Hamburg naar Altona, ook omdat de stad Hamburg al in 1665 een eigen baan aanlegde op de Reesendamm, die oorspronkelijk was aangelegd om een molenvijver te vormen. De dam werd nadien 'Palmaille' genoemd tot de naam in 1680 werd veranderd in Jungfernstieg, een populaire promenade voor jongedames zoals de naam suggereert. In 1838 werd de Jungfernstieg als eerste straat in Duitsland geasfalteerd.⁴⁰

In de bovenstaande beschrijvingen valt op dat veel van de banen in beek- of rivierdalen werden aangelegd. Niet alleen behoorden die tot de zeldzame vlakke terreinen in heuvelachtige gebieden, het waren ook relatief goedkope stukken land en als ze al niet toebehoorden aan degene die de maliebaan wilde aanleggen, waren ze eenvoudiger te verwerven dan de sterk versnipperde bouwlanden. Een nadeel was wel - en daar zagen we de nodige voorbeelden van - dat ze erg gevoelig waren voor overstromingsschade.

De stedelijke maliebanen werden aangelegd voor de ontspanning van stedelingen, waarbij studenten soms een van de doelgroepen vormden. Volgens Stöckle was het maliespel in de zeventiende en achttiende eeuw een wezenlijk deel van de studentikoze lichaamsbeweging in het Duitse hoger onderwijs.⁴¹ In Halle aan de Saale werd nog in het vierde kwart van de achttiende eeuw een maliebaan aangelegd, tot genoegen van de Hallenaren, in het bijzonder van de studenten, zoals een tijdgenoot vermeldt.⁴²

Maliebanen in Nederland

In Nederland hebben zeker acht maliebanen bestaan. Hieronder bekijken we eerst de vier openbare banen. Daarna gaan we in op de banen van de stadhoudelijke familie en we eindigen de inventarisatie met een, deels onduidelijke, restgroep.

Vier openbare banen

De vier openbare banen lagen in Den Haag, Leiden, Utrecht en Amsterdam. Die van Den Haag, de tegenwoordige Boorlaan naast het nog bestaande Malieveld, is aangelegd in 1606 en is daarmee veruit de oudste.

Detail van ingekleurde kaart 'Het Watergraafs of Diemer-meer', circa 1680. De kaart laat duidelijk zien dat de Maliebaan deel uitmaakte van een recreatielandschap, met een groot aantal buitenplaatsen. Rond 1900 was vrijwel dit hele landschap omgevormd tot landbouwgebied en in de twintigste eeuw is het volgebouwd. Foto Beeldbank Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Kok, <archief.amsterdam/archief/10095/606> (26 aug. 2020).

De maliebaan in Amsterdam is in 1651 aangelegd in de Watergraafsmeer, ver buiten de stad. Een rijmpje gaf het probleem aan:

Wat dunkt u van de Maliebaan?

Die staat my maar zo pas'lijk aan.

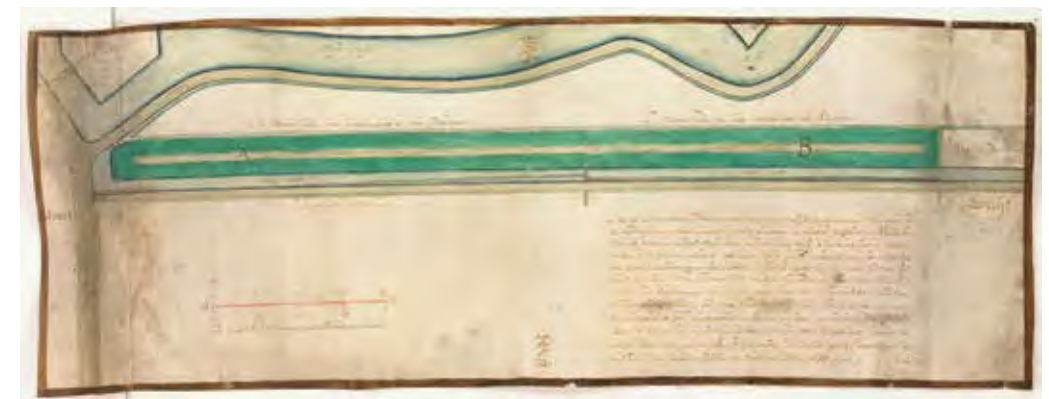
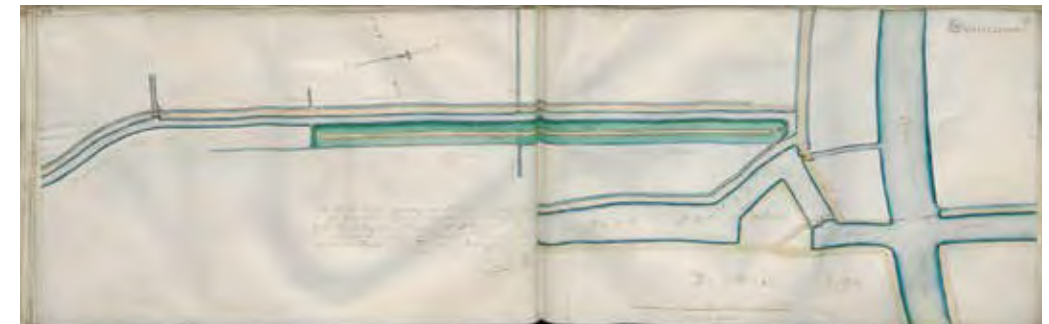
Want ze is te naauw van wandelwegen,

En al te ver van Stad gelegen.⁴³

De baan is op kaarten uit het derde kwart van de negentiende eeuw nog als een lange strook land herkenbaar, maar aan het eind van die eeuw was ook dat laatste spoor verdwenen.

De beide andere maliebanen, in Leiden en Utrecht, waren gekoppeld aan de plaatselijke universiteit. In Leiden begon de aanleg van de maliebaan in 1636, als opvolger van een ouder veld dat de studenten al in 1581, zes jaar na de stichting van de universiteit, toegewezen hadden gekregen om balspelen te beoefenen.⁴⁴ De maliebaan werd in 1637 opgeleverd.

Vrijwel tegelijkertijd kreeg ook Utrecht haar Maliebaan. De universiteit van Utrecht werd gesticht in 1636 en direct in het volgende jaar besloot het stadsbestuur een maliebaan aan te leggen om de stad aantrekkelijker te maken voor studenten. De Leidse en Utrechtse maliebanen tonen de rivaliteit tussen beide universiteiten. Een andere overeenkomst is dat beide maliebanen

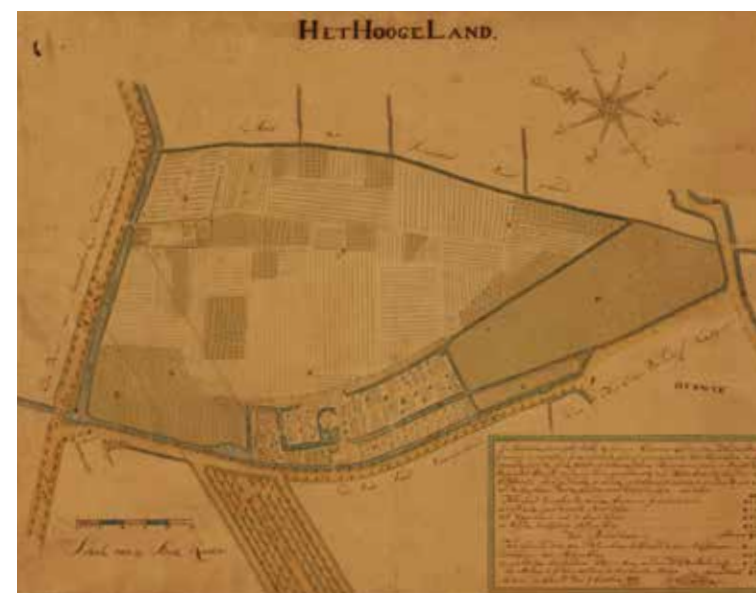

De Utrechtse Maliebaan op de kaart van 'Urbis Traiecta Rhenum', gegraveerd door Jan van Vianen en uitgegeven door Casper Specht (1695). Foto <hdl.handle.net/11245/3.2559> (26 aug. 2020).

direct buiten de stad tegen de vestingwerken aan lagen. De Utrechtse Maliebaan werd aangelegd op land dat voordien toebehoorde aan het kapittel van Oudmunster en aan het opgeheven Sint-Stevensklooster. Het past in een breder verhaal: een groot deel van de universiteit werd ondergebracht in voormalige kapittel- en kloostercomplexen.

De Maliebaan in Utrecht lag direct tegen de stad aan en was vanuit de stad bereikbaar door een kleine poort in de vesting en een brug over de gracht. De stadsplattegrond van Caspar Specht uit 1695 toont de Maliebaan met de vier rijen bomen die aan beide zijden waren geplant. In totaal werden 1.200 linden en 600 iepen geplant.⁴⁶ Ze maakten de baan tot een geliefd wandelgebied. Een al bestaande herberg werd verbouwd tot clubhuis, het 'Maliehuis'. De baan had een lengte van 200 roeden, ofwel 800 meter. In 1768 is de baan nog verlengd, maar het nieuwe stuk verdween korte tijd later weer voor de bouw van een schans.⁴⁷ Ook hier nam de belangstelling tegen het eind van de achttiende eeuw af en na 1796 werd de baan niet meer gebruikt.⁴⁸

De Utrechtse Maliebaan werd door buitenlandse bezoekers geprezen. In zijn beschrijving van Holland schrijft De Blainville dat er geen mooiere wandeling in Europa bestond.⁴⁹ Misschien heeft Utrecht hierin zelfs navolging gehad in de koloniën. Over de maliebaan in Colombo (Sri Lanka), tegenwoordig nog

In september 1767 tekende landmeter G. Praalder het Hoogeland, ten zuiden van de Biltstraat (het noorden is links op deze kaart). De kaart toont een klein deel van de Maliebaan. Met onderbroken lijnen is de geplande doortrekking van de Maliebaan naar de Biltstraat aangegeven. Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 216280.

bekend als de Maliban Street, is weinig bekend maar er zou een verband kunnen zijn met Joan Gideon Loten (1710-1789), die van 1752 tot 1757 gouverneur van Ceylon was. Loten woonde en studeerde in zijn jonge jaren in Utrecht en bracht daar ook de laatste jaren van zijn leven door.⁵⁰

Twee stadhoudelijke maliebanen

De leden van de stadhoudelijke familie moeten de Maliebaan in Den Haag hebben gekend. Blijkbaar kregen ze de smaak te pakken, want later legden ze ook maliebanen aan bij hun buiten in Honselersdijk en bij het Speelhuis bij Breda.⁵¹ De maliebaan bij Honselersdijk, naast de toegangslaan naar de buitenplaats, is aangelegd in 1638 en had een lengte van 750 meter.⁵² Van het Speelhuis is meer bekend. Rond 1621 bouwde prins Maurits een klein jachtslot, het Speelhuis, bij zijn residentie Breda. Zijn oudere broer Filips Willem was al voordien begonnen met aankopen van grond voor een warande (jachtspark). Maurits voltooide dit project met de aanleg van een sterrenbos, waarin een van de lanen werd gebruikt als maliebaan. De maliebaan werd later omgedoopt tot Speelhuisslaan. Het Speelhuis zelf is in 1824 gesloopt en het park verdween begin twintigste eeuw, maar de Speelhuisslaan is nog altijd herkenbaar in de stadswijk Belcrum.⁵³

“'t vermackelyck gesicht van de MALIE-BAEN 'T UTRECHT.” Een Ets van Jan van Vianen uit circa 1685, uitgegeven door Casper Specht in 1697. Onder dezelfde afbeelding, bijgewerkt en uitgegeven door Gerard Knibber in 1715. In de bijgewerkte versie zijn de bomen intussen volwassen geworden. Het witte gebouw is het ‘Maliehuis’, de voormalige herberg ‘Het Gulden Vlies’. Foto’s Het Utrechts Archief, cat.nrs. 30274 en 35544.

Het Belcrumpark, een jachtpark van de Nassaus, op een kaart door Portius (1625). Zichtbaar zijn het sterrenbos en de maliebaan (Palmage). Foto Gemeentearchief Breda, Beeldbank D121.

Springer noemt ook nog een maliebaan op Het Loo, die vanaf 1692 zou zijn aangelegd.⁵⁴ Hij geeft echter een vierkant terrein naast het huis aan, dat zeker geen maliebaan kan zijn geweest. Het moet hier gaan om een aanleg voor een ander balspel.

Nog twee particuliere banen

In de zuidelijke provincies zijn twee maliebanen bekend op particuliere landgoederen. Die in Loon op Zand lag naast het ‘Witte Kasteel’, had een lengte van 325 meter en is rond 1640 aangelegd. In 1733 was de baan (al lang?) buiten gebruik.⁵⁵

Een andere maliebaan lag in Arcen en bestaat nog als straatnaam. Rond de eigenlijke kasteeltuinen van Arcen, die tegenwoordig een bekende attractie vormen, liggen woonwijken en bossen die spectaculaire sporen van een belangrijke historische tuinaanleg blijken te bevatten. Zo ligt er een laan met een klein paviljoen en zijn in 2016 de restanten van twee doolhoven ontdekt.⁵⁶ Een maliebaan past in die grotere aanleg. Over deze maliebaan is verder niets bekend, maar de laatste jaren wordt uitgebreid veldonderzoek gedaan en wordt bovendien het omvangrijke maar verspreid geraakte archief van het landgoed geïnventariseerd. Mogelijk weten we over enige tijd meer.

Drie onduidelijke banen

De lastigste groep vormen maliebanen waarvan we slechts een enkele vermelding hebben en waarover we verder niets hebben kunnen vinden. Direct buiten de stadskern van Ameide ligt de Paramasiebaan, in de volksmond bekend als de Polle. Het oudste kadastrale minuutplan toont hier de 'Palmarie Baan' en op de kaart van Ketelaar uit 1761 zien we een rechte weg met bomen erlangs. Verder is er niets bekend en de lokale historische vereniging gelooft niet in een maliebaan.⁵⁷

Nog onduidelijker is de straat met de aanduiding maliebaan (ter plaatse van de huidige Zahnstraat) op een oude ansichtkaart van Angeren uit 1905. De straat liep van het voormalige kasteel het Roode Wald, dat in de zeventiende eeuw werd omgevormd tot een herenboerderij, over gemeenteground in noordwestelijke richting. De enige bomenlaan die op oude kaarten te zien is, is de korte (circa 160 meter) rechte laan naast het terrein van het Roode Wald, de voormalige Klinkenbergstraat die nu ook Zahnstraat heet. In een beschrijving van het huis uit 1773 worden wel gracht, singels, boomgaard, duivenvlucht en tabaksland genoemd, maar geen maliebaan.⁵⁸

In Groenlo ten slotte is de Maliebaan een late ontwikkeling, deel van de parkaanleg op de plek van de geslechte stadswallen. De gebogen laan volgt de contouren van de vroegere bolwerken. Volgens lokale bronnen is de Maliebaan aangelegd aan het eind van de negentiende eeuw⁵⁹ of in samenhang met de bouw van het Kantongerecht in 1907.⁶⁰ Deze maliebaan kunnen we gevoeglijk schrappen van onze lijst. Het lijkt erop dat de term maliebaan toen al lang niet meer stond voor het spel, maar een aanduiding voor een laan was geworden.

Teruggang van het maliespel

In de loop van de achttiende eeuw nam de belangstelling voor het maliespel af. De maliebaan in Halle blijkt al in 1755 verdwenen door gebrek aan spelers en toeschouwers, maar de gelijknamige bierkroeg bestond nog wel. Over de maliebaan in Esslingen werd in 1819 geklaagd, dat er gebouwen stonden, hout werd opgeslagen, was werd gedroogd en ganzen en varkens gehoed. De stad verbood vervolgens in 1824 die activiteiten en riep twee jaar later zelfs een 'Maille-Verschönerungs-Commission' in het leven. Die zorgde nadien voor het onderhoud en vormde het gebied om tot een stedelijke siertuin waarin nog rond 1900 zondagsconcerten en jaarlijks een Italiaanse Nacht werden georganiseerd.⁶¹

Maliebanen in baroktuinen werden regelmatig het slachtoffer van de omvorming van die tuinen naar een landschappelijke aanleg. Vanaf 1810

gebeurde dit bijvoorbeeld met de kasteeltuin van Slot Nymphenburg, waarbij de as waarin de voormalige maliebaan lag werd omgevormd tot een weidelandschap, het Pagodenburger Tal.⁶² De maliebaan in Himmelkron werd door het vorstendom Bayreuth aan de hoogste bieder verkocht, waarna de laan in 1792, ondanks tegenstand van de bevolking, werd gekapt.⁶³ De maliebanen net buiten de steden konden juist structurerende elementen worden bij stadsuitbreidingen. Ze werden daarbij omgevormd tot wandelingen of woonstraten, waarbij vaak zowel de naam als het laankarakter behouden bleef.

Wellicht het mooiste Duitse voorbeeld is de 'Palmaille' in Altona, die aanvankelijk in verval raakte toen de spelers wegbleven. Zo namen

touwslagers delen in gebruik als lijnbaan en touwopslag en werd het zuidelijke deel in 1706 gekocht en verkaveld door de koopman Hinrich van der Smissen. In 1717 werden de vier rijen linden echter vernieuwd en werden aan beide zijden wegen aangelegd om de maliebaan als openbare laan te behouden. Men hoopte dat de nieuwe promenade met haar gunstige ligging en fraaie uitzicht bebouwing zou aantrekken. Dat duurde even, maar vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw werden inderdaad aan beide zijden van de laan representatieve classicistische villa's gebouwd, onder meer naar ontwerp van de beroemde Deense architect Christian Frederik Hansen. De Palmaille ontwikkelde zich al snel tot een gerenommeerde woonwijk voor de hogere burgerij. Na zware oorlogsschade werd de Palmaille in de jaren vijftig, op basis van de 'Verordnung zur Gestaltung der Palmaille' van 9 september 1952, weer opgebouwd.⁶⁴ Ook tegenwoordig heeft de Palmaille nog allure, hoewel het autoverkeer wat veel ruimte heeft gekregen.⁶⁵

De latere ontwikkeling van de Maliebaan in Utrecht

Ook de Utrechtse Maliebaan overleefde als ontspanningslandschap. De paden aan de buitenzijden werden in 1693 geschikt gemaakt voor koetsen. In de achttiende eeuw werden steeds meer theekoepels met uitzicht op de Maliebaan gebouwd, die mochten uitsteken buiten de rooilijn.⁶⁶ In 1784 waren het er waarschijnlijk 37. Op de kadastrale minuutplannen uit de jaren 1811-1832 staan er elf expliciet aangegeven, maar zijn er veel meer te zien. In totaal hebben er misschien 42 of zelfs 60 gestaan.⁶⁷

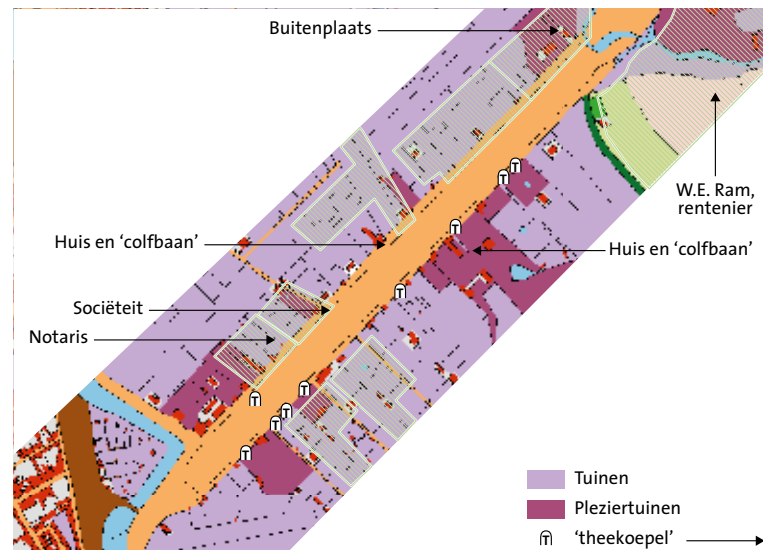

De Palmaille in Hamburg-Altona op een fragment van een litho naar Julius Gottheil (1855). Foto Wikimedia Commons.

De omheinde tuin met het huis dat heeft gestaan op de plaats van de huizen Maliebaan 36-38 (het 'Huis van Descartes') te Utrecht. In de vervallen schutting bevindt zich een toegangspoort en een tuinhuisje. Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 30289.

Toen Utrecht na de Franse tijd binnen de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd getrokken, konden de stadsversterkingen worden afgebroken en omgevormd tot parken. De Maliebaan sloot aan bij de nieuwe parken en werd daardoor nog aantrekkelijker als woongebied.⁶⁸ Het gebied werd deel van een staduitbreiding met buitenplaatsen maar ook woningen voor de hogere middenklasse, waarbij opvalt dat de huizen aan de stadszijde (de westzijde) groter en luxer waren dan die aan de overzijde.⁶⁹ Het Kadaster van 1832 toont de Maliebaan en omgeving als een vrijetijds-landschap. De oude baan, met een straat aan weerszijden, was nog altijd eigendom van de stad en werd in het kadaster aangeduid als 'Maliebaan/openbare wandeling'. De strook werd geflankeerd door verschillende soorten

De Maliebaan in Utrecht volgens het oudste kadastrale minuutplan (circa 1832). Cartografie Ton Markus, Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht.

Kadastrale kaart van een deel van de gemeente Absteede (1870) met het noordelijke deel van de Maliebaan en de ontworpen Oosterspoorlijn in Utrecht. Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 216593.

bebouwing: huizen, buitenplaatsen, een sociëteit en twee gebouwen met 'kolfbanen' waar een andere sport uit dezelfde familie als het maliën werd bedreven: het kolven, dat zowel in de open lucht als binnenshuis kon worden gespeeld. Kolven had tegen het eind van de achttiende eeuw het maliespel steeds meer verdrongen. In 1792 telde Utrecht 21 kolfbanen, waarvan tien overdekt.⁷⁰ Het belang van de Maliebaan werd verder vergroot door de aanleg van de Oosterspoorlijn, met het Maliebaanstation dat in 1874 werd geopend. Gaandeweg werd het gebied steeds meer omringd door de stad. In de negentiende eeuw was de Maliebaan vooral een promenade. In 1885 werd een van de wandelstroken opengesteld voor fietsers. De Maliebaan wordt vaak (hoewel mogelijk ten onrechte) aangeduid als het eerste fietspad in Nederland.⁷¹ Tijdens de Tweede Wereldoorlog was de Maliebaan een belangrijk bestuurscentrum voor de bezetters, die de laan soms aanduiden als de Utrechtse Unter den Linden,⁷² de beroemde Berlijnse laan die overigens ooit door Hollandse voorbeelden was geïnspireerd. Aan de Maliebaan werd een aantal politie-achtige instellingen gevestigd, zoals de Grüne Polizei, de Germaanse SS en de Sicherheitspolizei. Ook de NSB was al sinds 1937 gevestigd aan de Maliebaan. Tegelijk was de Maliebaan ook een centrum van het verzet tegen de bezetters.⁷³ Tegenwoordig geldt de Maliebaan nog altijd als een van de meest prestigieuze straten van de stad, geflankeerd door maar liefst 33 Rijksmonumenten en tientallen gemeentelijke monumenten. De hele straat is sinds 2013 beschermd stadsgezicht.

Het Uitbreidingsplan uit 1887 maakte dat de Utrechtse Maliebaan niet meer aan de rand van de stad lag, maar aan alle zijden was omringd door bebouwing. Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 214187.

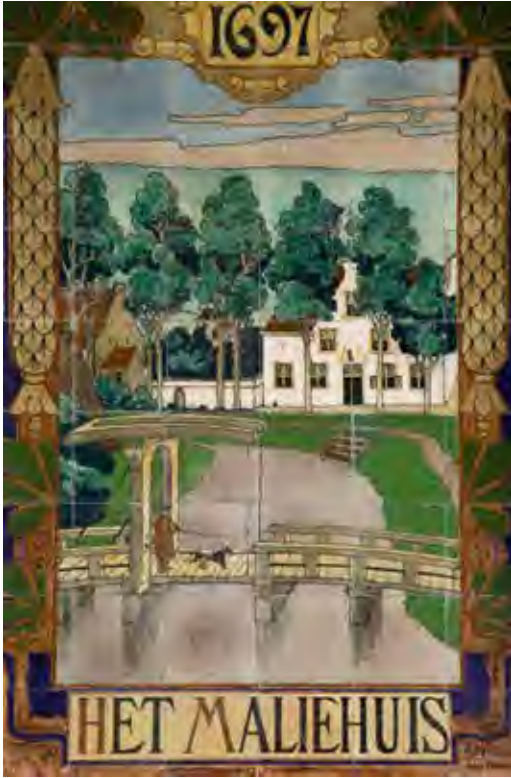
Fietzers op de Maliebaan in Utrecht omstreeks 1900. Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 791.

Sporen van Maliebanen

De meeste vroegere maliebanen zijn in de loop van de tijd verdwenen, maar er zijn toch op veel plaatsen nog wel sporen in het landschap te vinden. Soms is alleen de naam bewaard gebleven. De straatnaam Maliebaan vinden we in Nederland in Utrecht, Amsterdam (niet op de oorspronkelijke plek), Arcen, Leiden en (als jonge aanduiding voor een laan) in Groenlo. In Zwitserland kennen Genève en Neuchâtel een 'Avenue du Mail' en Lausanne een 'Avenue de Longemalle'. In Genève staan bovendien twee universiteitsgebouwen met namen waarin het woord 'Mail'.⁷⁵ In Duitsland bevindt zich een 'Palmaienstraße' in Durlach bij Karlsruhe.

De meeste restanten van maliebanen zijn tegenwoordig te vinden in historische tuinen en parken, zoals de baan in de Hortus Palatinus in Heidelberg en de lanen in de kasteeltuinen van Laxenburg, Ansbach en Bayreuth. Ook buiten die parken zijn nog wel lanen behouden gebleven die vroeger als maliebaan zijn gebruikt. In Duitsland vinden we voorbeelden in Pillnitz, Brühl (de Falkenluster Allee, die de kastelen Augustusburg en Falkenlust verbindt en waarlangs in de jaren 1750 een maliebaan is aangelegd) en Esslingen.⁷⁶ De verdwenen maliebaan (de Baille-Maille-Allee) van Himmelkron is tussen 1986 en 1990 op initiatief van de bevolking gereconstrueerd.⁷⁷ De Palmaille van Hamburg-Altona is interessant omdat die in de ontwikkeling tot luxe woonstraat overeenkomsten toont met de Maliebaan in Utrecht.

In de Engelstalige wereld ontwikkelde de term 'mall' zich tot een algemene term voor een groen vermaaksgebied. Dat wordt gezien als de achtergrond voor de meest centrale ruimte van de Verenigde Staten, de Mall in Washington. Deze grote ruimte werd door de ontwerper van Washington, L'Enfant, aangeduid als de Grand Avenue maar kreeg in de volksmond de naam The Mall. In 1902 nam een commissie die over en duidde de plek aan als de National Mall.⁷⁸ In London werd de Pall Mall al in de zeventiende eeuw een uitgaansgebied met koffiehuisen, later opgevolgd door clubs die er nog tot in de twintigste eeuw bleven bestaan. Tegenwoordig is Pall Mall vooral bekend als sigarettenmerk, wat nogal contrasteert met de vroegere associatie van maliebanen met buitensport en, dus, gezondheid. De naam van de andere Londense baan, de Mall, werd in de loop van de tijd een soortnaam voor grootschalige en luxe winkelgebieden. Wie in Utrecht van het nieuwe stationsplein het aangrenzende winkelgebied inloopt wordt tegenwoordig gewaarschuwd door de tekst 'Hoog Catharijne The Mall'. Uit de publiciteit blijkt nergens dat degenen die de naam hebben bedacht zich bewust zijn van de oude connectie van Mall met Utrecht.

Op de hoek van de Maliesingel en de Maliebaan staat nog steeds het vroegere Maliehuis (Maliesingel 28A), met naast de ingang het hier afgebeelde tegeltableau. Het tegeltableau, gebaseerd op de ets van Jan van Vianen, is waarschijnlijk aangebracht in 1896. Het gebouw heeft in de loop van de tijd veel functies gehad en is talloze malen verbouwd. Alleen al in de twintigste eeuw was het kantoor van een verzekeringsmaatschappij, school, kraakpand en bankgebouw. Tegenwoordig is het in gebruik bij een creatief bureau. Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 803108.⁷⁴

Intussen blijft de Utrechtse Maliebaan de gemoederen bezighouden. De afgelopen jaren is de discussie over de toekomst van de laan hoog opgelopen, waarbij het vooral gaat over de rol van het autoverkeer. De gemeente wil de middenbaan omvormen tot wandel- en fietspad en vindt tegenover zich bewoners die er ook in de toekomst met de auto doorheen willen.⁷⁹

Conclusie

Maliebanen zijn een Europees fenomeen, dat zijn hoogtepunt beleefde in de zeventiende eeuw. De meeste werden aangelegd in privé-parken, in verschillende gevallen in jachtparken, maar stedelijke overheden legden ook wel openbare maliebanen aan. Die in Utrecht en Leiden richtten zich, net als sommige buitenlandse banen (Halle), vooral op studenten.

In de achttiende eeuw nam de belangstelling gemiddeld genomen af, maar werden ook nog nieuwe maliebanen aangelegd. Daarna raakte de sport in onbruik, maar op veel plaatsen zijn nog sporen van vroegere maliebanen te vinden. De prestigieuze lanen werden geliefde flaneer-routes en noodden zelfs tot verkeersexperimenten: de zeer vroege asfaltering van de maliebaan in Hamburg en het oudst bekende Nederlandse fietspad in Utrecht. Sommige ontwikkelden zich tot woonstraten voor de stedelijke elite, met als mooiste voorbeelden Utrecht en Hamburg Altona.

Volkmar Eidloth (1955) is historisch-geograaf en werkt als Hauptkonservator bij het Landesamt für Denkmalpflege Baden-Württemberg. Zijn onderzoek ligt op het terrein van de historische stadsgeografie en stedelijke monumentenzorg, waarbij zijn bijzondere belangstelling ligt bij de geschiedenis van groen- en recreatievoorzieningen. Recent hield hij zich bezig met historische kuuroorden en bronnenbaden in Europa.

Hans Renes is historisch-geograaf (Universiteit Utrecht) en hoogleraar Erfgoedstudies (Vrije Universiteit). Hij is oud-redactielid van het *Jaarboek Oud-Utrecht* en publiceerde onlangs de *Nieuwe historische atlas van de stad Utrecht* (Nijmegen 2020).

LITERATUUR

- Behringer 2012** ➤ W. Behringer, *Kulturgeschichte des Sports. Vom antiken Olympia bis ins 21. Jahrhundert*, München 2012.
- Bezemer Sellers 2001** ➤ V. Bezemer Sellers, *Courtly gardens in Holland 1600-1650. The house of Orange and the Hortus Batavus*, Amsterdam/Woodbridge 2001.
- De Blainville 1757** ➤ Monsieur De Blainville, *Travels through Holland, Germany, Switzerland, but especially Italy*, dl.1, London 1757.
- Borst 1969** ➤ O. Borst, *Über Alt-Esslingen. Wandlungen eines Stadtgesichts*, Esslingen 1969.
- Bretagne 1723** ➤ P. de Bretagne, *Ausführliche Relation von denen herrlichen Festivitäten und öffentlichen Freuden=Bezeugungen, welche so wohl bey Hofe, in der Stadt München, als auch auf denen Chur=Fürstl. Jagt= und Lust=Schlössern wegen der hohen Vermählung des Chur=Printzens zu Bayrn Durchl. Caroli Alberti mit der Durchleuchtigsten Ertz-Herzogin Maria Amalia gehalten worden und zu sehen gewesen. Nebst einer accuraten Beschreibung was in obbenannten Chur=Fürstl. Jagt= und Lust=Schlössern merkwürdiges zu besehen und zu bemerken*, Augsburg 1723.
- Buitelaar 2008** ➤ W. Buitelaar, *Panden die verhalen; een kleine oorlogsgeschiedenis van de Utrechtse Maliebaan*, Utrecht 2008.
- Buiter 2011** ➤ H. Buiter, 'Toen de fiets jong en wild was. De Maliebaan als bakermat van een jongensclub', *Oud-Utrecht* 84 (2011) 1, 12-16.
- Debie 2011** ➤ P. Debie, 'Van tuinpaviljoen naar koepelkamer; geschiedenis en ontwikkeling van de Utrechtse Maliebaan', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 110 (2011) 2, 68-79.
- Derks e.a. 2006** ➤ G.J.M. Derks, J.B. Bootsma, R.J.A. Crols en S. van Roode, *Cultuurhistorische gebiedsbeschrijving Oost Gelre. Een beeld van ontginningsporen tot wederopbouwarchitectuur*, Arnhem 2006.
- Dijk 2016** ➤ J. Dijk, 'De Maliebaan', *Geheugen van Oost* 1 april 2016, <geheugenvanoost.amsterdam/page/1656/de-maliebaan> (6 juli 2020).
- Dreyhaupt 1755** ➤ J. C. von Dreyhaupt, *Pagus Neletici et Nudizici, Oder Ausführliche diplomatisch=historische Beschreibung des zum ehemaligen Primat und Ertz=Stifts, nunmehr aber durch den westphälischen Friedens=Schluß secularisirten Hertzogthum Magdeburg gehörigen Saal=Creyses Und aller darinnen befindlichen Städte, Schlösser, Aemter, Rittergüter, adelichen Familien, Kirchen, Clöster, Pfarren und Dörffer, Insonderheit der Städte Halle, Neumarkt, Glaucha, Wettin, Löbegün, Cönnern und Alsleben*, dl.2, Halle 1755.
- Eidloth en Renes 2018** ➤ V. Eidloth en H. Renes, 'Mailbahnen als städtebauliche und landschaftsplanerische Innovation im 17. Jahrhundert', *Siedlungsforschung. Archäologie - Geschichte - Geographie* 35 (2018), 179-199.
- Gooskens 2009** ➤ F. Gooskens, 'Het speelhuis in het Belcrumbos bij Breda. De ontwikkeling van een warandepark door de Nassaus tussen 1610 en 1621', in: *Jaarboek Oranjeboom* 62, 111-148.
- Gugenhan 1997** ➤ S. Gugenhan, *Die Landesherrlichen Gärten zu Stuttgart im 16. und 17. Jahrhundert*, Stuttgart (Veröffentlichungen des Archivs der Stadt Stuttgart 72) 1997.

- Habermann 1982** ➤ S. Habermann, *Bayreuther Gartenkunst. Die Gärten der Markgrafen von Brandenburg-Culmbach im 17. und 18. Jahrhundert*, Worms (Grüne Reihe. Quellen und Forschungen zur Gartenkunst 6) 1982.
- Hagel 1983** ➤ J. Hagel, 'Stuttgarter Wasser- und Umweltprobleme in der frühen Neuzeit im Spiegel alter Karten und Pläne des Nesen- und Döbelbachs', *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte* 42 (1983), 217-254.
- Hagel 1984** ➤ J. Hagel, *Stuttgart im Spiegel alter Karten und Pläne*, Stuttgart 1984.
- Hartmann 1981** ➤ H.G. Hartmann, *Pillnitz. Schloss, Park und Dorf*, Weimar 1981.
- Hennebo 1979** ➤ D. Hennebo, *Entwicklung des Stadtgrüns von der Antike bis in die Zeit des Absolutismus*, Berlin (Geschichte des Stadtgrüns 1) 1979².
- Herzog 2003a** ➤ R. Herzog, *Friedrich Ludwig von Sckell und Nymphenburg. Zur Geschichte, Gestaltung und Pflege des Nymphenburger Schlossgartens*, München 2003.
- Herzog 2003b** ➤ R. Herzog, 'Die Schwarzerle in der Gartenkunst. Ausgewählte Beispiele aus Bayern und Franken', *LWF-Wissen* 42 (2003), 59-63.
- Hierl-Deronco 2001** ➤ N. Hierl-Deronco, *Es ist eine Lust zu bauen. Von Bauherren, Bauleuten und vom Bauen im Barock in Kurbayern-Franken-Rheinland*, Krailing 2001.
- De Jong 2015** ➤ J. de Jong, 'A kaleidoscopic biography of an ordinary landscape; analysis of the development of the neighbourhood Buiten Wittevrouwen (Utrecht - the Netherlands)', in: J. Kolen, H. Renes & R. Hermans (red.), *Biographies of landscape; geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes*, Amsterdam 2015, 283-308.
- Jungmeier 1992** ➤ H.M. Jungmaier, *Die Baille-Maille-Allee zu Himmelkron. Die Anlage der Baille-Maille-Lindenallee zu Himmelkron, ihre alte und neue Geschichte*, Bayreuth (Heimatbeilage zum Amtlichen Schulanzeiger des Regierungsbezirkes Oberfranken 188) 1992.
- Klée Gobert 1959** ➤ R. Klée Gobert (bew.), *Die Bau- und Kunstdenkmale der Freien und Hansestadt Hamburg II: Altona - Elbvororte*, Hamburg 1959.
- Klessmann 1981** ➤ E. Klessmann, *Geschichte der Stadt Hamburg*, Hamburg 1981.
- Kolven 2002** ➤ Kolven, "het plaisir om sig in dezelve te diverteren". *Kolfclub "Utrecht St. Eloyen Gasthuis"*, Utrecht 2002.
- Kordt 1965** ➤ W. Kordt, *Die Gärten von Brühl. Untersuchungen über die Entstehung und Durchführung des Brühler Parkplans und die Mitwirkung Dominique Girards*, Keulen 1965.
- Masüger 1955** ➤ J.B. Masüger, *Das Schweizerbuch der alten Bewegungsspiele*, Zürich 1955.
- Melchers en Visser 2003** ➤ R. Melchers en G. Visser, 'Het Roode Wald in Angeren', in: *Jaarboek Tabula Batavorum* 4 (2003), 7-12.
- Morren [1909]** ➤ T. Morren, *Het huis Honselaarsdijk*, Leiden z.j. [1909].
- Nijs en Nijs 2011, 2014, 2015** ➤ G. Nijs en S. Nijs, *Games for kings & commoners. Golf - crosse - golf - mail, Saint Bonnet en Bresse* (3 dln. 2011, 2014, 2015).

Perks z.j. ► W.A.G. Perks, *Geschiedenis van de Maliebaan*, Utrecht (Uit Utrecht's Verleden 1) z.j..

Pinnau 1997 ► R. Pinnau, *Der Geist der Palmaille*, Hamburg 1997.

Raat 2010 ► A.J.P. Raat, *The life of governor Joan Gideon Loten (1710-1789). A personal history of a Dutch virtuoso*, Proefschrift Leiden University 2010.

Reichard 1793 ► O. Reichard, *Handbuch für Reisende aus allen Ständen. Nebst einer neuen und möglichst vollständigen Post- und Reisekarte durch Deutschland nach Italien, England, Frankreich, der Schweiz Holland, Pohlen, Ungarn und Rußland*, Leipzig 1793.

Romijn 2010 ► N. Romijn, 'Maliebaan in beweging', *GM2; Tijdschrift over Geschiedenis Geografie Monumenten Musea Utrecht* 10 (2010) 38, 22-25.

Springer 1937 ► L. Springer, *Oude Nederlandsche tuinen*, Haarlem 1937.

Staal 2015 ► E. Staal, 'Oude doolhof kasteel Arcen, deel van grote parkaanleg'. *Limburgs Landschap* Winter 2015, 18-19.

Steenhuis et al. 2009 ► M. Steenhuis, C. Six, P. Klaver en J. van Doorn, *Maliebaan - Utrecht; cultuurhistorische verkenning en analyse*, Schiedam 2009.

Stöckle 1927 ► E. Stöckle, *Die Entwicklung der Leibesübungen an den deutschen Hochschulen. Eine statistische Studie*, München 1927.

Temminck Groll 2002 ► C.L. Temminck Groll, *The Dutch overseas, architectural survey. Mutual heritage of four centuries in three continents*, Zwolle/Zeist 2002.

Toorians i.v.1 ► L. Toorians, *Cultuurhistorische waardebeepaling van het kasteellandschap (kasteeldomein) Loon op Zand*, ongepubliceerd manuscript.

Toorians i.v.2 ► L. Toorians, *Kasteel en kasteellandschap in Loon op Zand*.

Van der Valk, z.j. ► P. van der Valk, 'Achtergrond: Slot Honselersdijk. van Kasteel naar Paleis en het verval (2), *Monumentaal Westland*, <monumentaalwestland.nl/achtergrond-slot-honselersdijk-deel-2/> (22 sept. 2019).

De Vries 2011 ► T. de Vries, *Bouwgeschiedenis van de Maliebaan (1830-1900)*, Masterscriptie Universiteit Utrecht 2011.

Walther 1990 ► G. Walther, *Der Heidelberger Schlossgarten*, Heidelberg 1990.

Werkgroep Vestingwerken Groenlo 2006 ► Werkgroep Vestingwerken Groenlo (R.J. Oostendorp, eindred.), *Integrale visie op de overgebleven verdedigingswerken van Grol (Groenlo)*, [Lichtenvoorde] 2006.

Widyalankara 2016 ► A. Widyalankara, *Life in the walled city. The colonial life in the walled cities during the Dutch period of Sri Lanka as reflected by its town planning and architecture*, Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden 2016.

Willebrandt 1769 ► J. P. Willebrandt, *Historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland und anderen Ländern*, Leipzig 1769².

Willemsen 1995 ► A. Willemsen, 'Spel met stok en bal: de kolfbaan', in: E. Koch, E. Mantingh, J. Stöver en K. van Vliet (red.), *Over kaken, broodbanken & etstoelen. Sporen van middeleeuws Nederland*, Utrecht 1995, 134-135.

Wimmer 2007 ► C. A. Wimmer, 'Alleen - Begriffssbestimmung, Entwicklung, Typen, Baumarten', in: I. Lehmann en M. Rohde (red.), *Allein in Deutschland. Bedeutung - Pflege - Entwicklung*, Leipzig 2007, 14-23.

Van Woerden 2002 ► C.A.M. van Woerden, 'Kolven, het plaisir om sig in dezelve te diverteren'. Beknopte geschiedenis van een spel met vele varianten, *Oud-Utrecht* 75 (2002) 4, 104-108.

NOTEN

- Nijs en Nijs 2011, 2014, 2015.
- Eidloth en Renes, 2018.
- Kolven 2002; Willemsen 1995.
- Bij de verdwenen Maliebaan in de Watergraafsemeer (Amsterdam) is zo'n bal gevonden (afgebeeld in Dijk 2016).
- Nijs en Nijs 2014, 103.
- Nijs en Nijs 2014, 102 vlg.
- NGA Early Golf Webmuseum, <colf-kolf.nl/malie/info.htm> (1 nov. 2015), grotendeels gebaseerd op Nijs en Nijs 2014, 102 vlg.
- NGA Early Golf Webmuseum, <colf-kolf.nl/malie/info.htm> (1 nov. 2015), grotendeels gebaseerd op Nijs en Nijs 2014, 34-35, 102 vlg. Voor een afbeelding, zie <golfdetouraine.com/actualites/histoires/jeu-de-mail/> (17 mrt. 2020).
- Masüger 1955, 168.
- Hartmann 1981, 87 en 106-107.
- Wimmer 2006, 17. Zie ook Hennebo (1979, 96-98) voor de stedenbouwkundige betekenis.
- Walther 1990, 38.
- Nijs en Nijs 2014, 33; Behringer 2012, 179.
- Wimmer 2006, 17.
- Nijs en Nijs 2014, 33.
- Masüger 1955, 168 (Nijs en Nijs 2014, 49 noemen 1150, maar dat moet een tikfout zijn). Later (vermeld 1735) werd in Bern het zogenaamde 'Languedocer Maille' gespeeld, dat geen speciale baan gebruikt.
- Nijs en Nijs 2014, 33-34.
- Reichard 1793, 345-346.
- Wimmer 2006, 17; Nijs en Nijs 2014, 38; Nijs en Nijs 2011, 125-137.
- Nijs en Nijs 2014, 39.
- Steenhuis e.a. 2009, 10; Nijs en Nijs 2014, 102-106.
- Hagel 1984, 40. De datering van Nijs en Nijs is onjuist.
- Nijs en Nijs 2014, 40.
- Walther 1990, 38.
- Gugenhan 1997, 171-173.
- Hagel 1983.
- Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Nachlass Schickhardt, N220 T35 "palemale".
- Hierl-Deronco 2001, 220.
- Bretagne 1723, §15.
- Habermann 1982, 84-85; Jungmeier 1992.
- Jungmeier 1992, 17.
- Jungmeier 1992, 13-15.

- Herzog (2003b) noemt een maliebaan uit 1679 bij de residentie in Bayreuth. Nadat dat paleis in 1753 door brand was verwoest werd een nieuw slot gebouwd en werd de tuin uitgebreid, waarbij de oude maliebaan als laan werd ingepast. Uit de tekst blijkt niet dat de maliebaan toen nog werd gebruikt. Zie verder Habermann 1982, 14-18.
- Eremitage: 'Malie-Bahn' op kaart door J.G. Riedel rond 1765. <daten.digital-sammlungen.de/0011/bsbo0117610/images/index.html?id=00117610&seite=1&fip=193.174.98.30&nativen o=&groesser=150%25> (9 juli 2020).
- De baan zou al gespeeld zijn door keizer Leopold I (1640-1705) en stamt dus waarschijnlijk uit de zeventiende eeuw. <laxenburger.blogspot.com/2016/05/schloppark-laxenburg-ein-besonderer-weg.html> (7 mei 2020).
- Borst 1969, 208.
- Pinnau 1997, 145.
- Willebrand 1769, 65. De eerste editie was verschenen in 1758. Op pagina 217 noemt Willebrand ook de 'prächtige Maillebahn' in Utrecht.
- Willebrand 1769, 67.
- Klessmann 1981, 302; <de.wikipedia.org/wiki/Jungfernstieg> (22 sept. 2019).
- Stöckle 1927, 17.
- Dreyhaupt 1755, 60.
- Nijs e n Nijs 2014; oorspronkelijke bron: 'Fielebout, of de dokter tegens dank, kluchtig blyspel', Nil Volentibus Arduum, 1680.
- Nijs en Nijs 2014, 107. Het is onduidelijk of het oudere complex ook een maliebaan bevatte, al wordt dat door sommigen wel verondersteld (Steenhuis e.a. 2009, 11).
- Met dank aan drs. M. Storms, UB Leiden.
- Steenhuis e.a. 2009, 42.
- Perks z.j., 11; Steenhuis e.a. 2009, 47.
- Perks z.j., 11.
- De Blainville 1757, 46: 'its Mall is one of the most delightful that can be seen, of an uncommon length, and so straight that the sight loses itself in it. So are two other allies which run parallel with it. The trees are so thick and bushy that there are no finer walks in Europe. Lewis XIV was so charmed with them that he forbid cutting them down in 1672.' De auteur was geboren in Frankrijk, maar verhuisde na de herroeping van het Edict van Nantes naar Holland en werkte later voor de vertegenwoordiging van de Staten-Generaal in Madrid. Zijn beschrijving van Holland staat in zijn verslagen onder het jaar 1705. De drie delen reisbeschrijvingen zijn pas een halve eeuw later postuum uitgegeven.
- Raat 2010. Temminck Groll (2002, 2467) vermoedt ook een relatie met Utrecht, maar op basis van het onjuiste argument dat de Utrechtse Maliebaan voor Nederland uniek zou zijn. Ook het recente proefschrift van Widyalankara (2016, 115-116) verwijst naar het voorbeeld van Utrecht, maar legt ten onrechte een verband met de latere betekenis van de term Mall en ziet dat als bewijs voor de levendige handel in de

- stad. In Sri Lanka leeft de naam Maliban voort in de grootste koekjesfabriek van het land, die ooit aan die straat begon.
- Gooskens 2009.
- Morren [1909], 21; Bezemer Sellers 2001, 32; Van der Valk z.j.
- Gooskens 2009.
- Springer 1937, 12.
- Toorians i.v. 1 en 2.
- Staal 2015.
- Schr. med. Dr. K.A.H.W. Leenders, Den Haag, 27 juni 2016.
- <gelderlandinbeeld.nl/beeldbank/weergave/record/?id=65ea3f90-ea96-4b7a-b48f-f33dfcd490> (6 aug. 2018); Melchers en Visser, 2003. Met dank aan de heer R. Melchels te Angeren. De manuscript-topografische kaart 1:25.000 uit 1843-1844 toont het omgrachte terrein van het Roode Wald dat aan de noordwestzijde wordt begrensd door een rechte bomenlaan. Die laan, tegenwoordig deel van de Zahnstraat, werd voorheen aangeduid als Maliebaan. De laan bestaat voor een deel nog, het huis is in 1944 verwoest en de gracht is in de jaren '60 en '70 in fasen gedempt.
- Derks e.a. 2006, 22.
- Oostendorp 2006, 8.
- Borst 1969, 208.
- Herzog 2003a.
- Jungmeier 1992, 20-22.
- Klée Gobert 1959, 148.
- Klée Gobert 1959, 146-148; Pinnau 1997, 131-169.
- De Vries 2011.
- Debie 2011, 70-71; De Vries 2011.
- Steenhuis e.a. 2009, 57.
- De Jong 2015; Buitelaar 2008.
- Van Woerden 2002; Nijs en Nijs (2014, 121) noemen zeven inpanidige kolfbanen.
- Buiter 2001.
- Buitelaar 2008.
- Buitelaar 2008.
- Gegevens pand in Romijn 2010; gegevens tegeltableau op <ugtf.nl/wp/listing/maliesingel-28a/> (28 juni 2020).
- Het hoofgebouw 'Uni Mail (Uni 3)' en het 'Pavillon de Mail', beide aan de Boulevard du Pont d'Arve bij de Avenue du Mail gelegen.
- Kordt 1965, 71.
- Jungmeier 1992, 29-34.
- <theculturetrip.com/north-america/usa/washington-dc/articles/the-national-mall-a-brief-history-of-americas-front-yard/> (8 mei 2020).
- Zie bijvoorbeeld artikelen in *De Utrechtse Internet Courant* van 10 mei en 21, 25 en 27 september, 18 november en 10 en 17 december 2019.